

ים השיבולים שמסביב

ההוכחה לכך שצמח החיטה מושרש היטב בתרבות היהודית היא שפע המילים והביטויים הקשורים לצמח, שהוא גם הראשון מבין שבעת המינים

מקור המילה חיטה הוא בארמית, והשורש שלה הוא ח-נ-ט (הנו"ן נפלה, ובמקומה בא דגש בטי"ת: חטה). פירוש השורש הוא בולט, מכיוון שגרגרי החיטה הבשלים בולטים מתוך המזין, הלא הוא הקליפה הרקה שעוטפת את הגרעינים.

צמח החיטה מורכב משיבולת (החלק העליון, הציר שעליו יושבים הגרגרים) ומקנה (הגבעול החלול, הריק). שני המרכיבים הללו, שיבולת וקנה, אופייניים לצמחים ממשפחת הדגניים (ביחיד: דגן). המילה קנה משמשת בביטוי "משענת קנה רצוץ" (רצוץ – שבור), שפירושו אדם שאי-אפשר לסמוך עליו; שלא יכול לעזור; שאם תישען עליו תגלה שהוא חלש ולא יכול להחזיק אותה. החיטה הבשלה נקראת גם קמה, משום שהיא בעלת קומה, כלומר – גבוהה.

כשהחיטה מבשילה, מגיע זמן הקציר, או כפי שהוא נקרא בתנ"ך – קציר חיטים. הפועל לקצור משמש לא רק לגבי חיטה. אנחנו יכולים לקצור מחמאות על דבר טוב שעשינו או לקצור את פירות העבודה שלנו. כוכבי תוכניות הריאליטי מנסים לקצור את התהילה מהם, לפני שתגימה.

היום קוצרים את החיטה בקומביין, אך בעבר נהגו לקצור אותה בחרמש או במגל. החרמש מורכב מידית ארוכה, שאליה מחוברת סכין שצורתה מעט עקומה, כמו ירח בתחילת החודש (מכאן הביטוי חרמש הירח).

החרמש, כסמל לחקלאות ועבודת כפיים, מופיע בסמל של תנועת הנוער הדתית לאומית בני-עקיבא. בתרבויות רבות מופיע החרמש בדיו של מלאך המוות, שעל-פי הנצרות בא "לקצור" את הנשמות.

הפלי השני ששימש לקציר חיטה הוא המגל, אשר מורכב מלהב (ספיו) מכופף וידית קצרה. המגל יחד עם הפטיש, הוא סמלו של הקומוניזם, ושני הפלים הופיעו על הדגל של ברית-המועצות. המגל והחרב הם הסמל של חיל הנח"ל – נוצר חלוצי לוחם.

את החיטה הקצורה מאלמים לאלומות, כלומר לקבוצות של שיבולים. אלומה קטנה נקראת עומר (מילה שקשורה בנראה לערמה). על-פי המסורת התנ"כית, עומר שהקוצרים שוכחים בשדה נקרא עומר שכחה. הוא שייך לעניים, ומותר להם לבוא ללקט חיטה בגמר הקציר ולהינות ממה שנשכח.

כשבית-המקדש היה קיים, נהגו להביא אליו בפסח את עומר התנופה, אלומה של השיבולים הראשונות שנקצרו. עומר התנופה סימל את ראשית ספירת העומר, שבעת השבועות שבין פסח לבין שבועות.

כמה אלומות יחד נקראות גדיש. כשאומרים על משהו שהוא גדיש, מתכוונים שהוא מלא ואין בו עוד מקום. הביטוי להגדיש את הסאה פירושו להגזים, לעבור את הגבול (התלמיד לא הפסיק להפריע, והמורה אמרה לו שהוא הגדיש את הסאה, וביקשה ממנו לצאת מהביתה). הסאה שבביטוי היא שיטת מדידה קדומה לתבואה.

את אלומות החיטה לוקחים מהשדה אל הגורן, שם מניחים את התבואה (שם פללי לפרי האדמה, למה שגדל בשדות) לייבוש. בראשית ההתיישבות הציונית, עם הקמת הקיבוצים, נחשב הגורן למקום רומנטי, שאליה יכולים בני זוג ללכת כדי להתבודד, הרחק מעיני כולם. כשמשהו משתמש בביטוי התנ"כי "המן הגורן או מן היקב", הוא מתכוון לומר בצורה צינית למדי, שאינו יכול לעזור לה שאין לו משאבים, אין לו מאיין לעזור (שר החינוך ביקש משר האוצר להגדיל באופן משמעותי את תקציב משרדו. ענה לו שר האוצר: המן הגורן או מן היקב?).

אחרי שהשיבולים התייבשו בגורן, מגיע שלב הדיש. לדיש פירושו למעוץ, ללחוץ. בהשאלה, משתמשים במילה כדי לתאר מצב של טיפול יתר בנושא מסוים ("אנחנו דשים בנושא הזה כבר שעות, ולא הצלחנו להגיע למסקנה").

בשלב הדיש מועכים את החיטה, כדי להפריד בין הגרגרים לשאר חלקי הצמח. בימי קדם עשו זאת באמצעות דריכה, אבן כבדה או מורג. המורג הוא לוח עץ ובו שורות שורות של פסי ברזל. השור גרר את המורג, ופסי הברזל שלו מעכו את החיטה. מכאן הביטוי "לא תחסום שור בדישו" (ספר דברים, פרק כ"ה, פסוק ד'). הפוננה היא, שיש להתחשב במי שעושה עבודה קשה: כשהשור רש את החיטה, אסור לחסום את פיו, צריך לאפשר לו לאכול מן החיטה בזמן שהוא עובד עליה. כך גם לגבי אנשים: כאשר הם עובדים בקטיף או בכל עבודה אחרת הקשורה לאוכל, מותר להם לאכול תוך כדי עבודה (אבל לא לקחת הביתה). היום משתמשים בביטוי הזה שימוש

רחב יותר, שהתרחק מהפוננה המקורית. המשמעות היום: אנשים יכולים לקבל טובות הנאה במסגרת התפקיד שלהם (בלי להגדיש את הסאה, כמוכזב...).

אחרי הדיש מתקבלת תערובת שמורכבת מגרעיני החיטה (שנקראים גם בר), מקליפת הגרעינים (המזין, שכבר הוזכר למעלה) ומהגבעולים הקשים, שנקראים תבן או קיש). הביטוי "הקש ששבר את גב הגמל" פירושו: דבר קטן וחסר ערך (קל כמו קש), שהשפיע השפעה קריטית.

כדי להפריד את הבר (הגרעינים) משאר המרכיבים, נהגו בעבר לזרות את התערובת. לזרות פירושו לפזר. לכן גם זורים מלח (על האוכל או על הפצעים) וזורים חול בעיניים (מרמים משהו, גורמים לו שלא יוכל לראות את המציאות).

שלב הזרייה נעשה בעבר בעזרת קלשון (כמו מולג גדול): החקלאי נעץ את הקלשון בערמה והרים אל מול הרוח, וכך רוב המזין עף. מכאן הביטוי "להפריד את המזין מהבר" (או מהתבן), שפירושו – להפריד בין הטפל לעיקר, בין מה שחשוב למה שאינו חשוב.

את תערובת הגרעינים והתבן נהגו לסנו בכברה (מסננת), כך שלבסוף נשארו רק גרעיני החיטה, שאותם אפשר לטחון ולהפוך לקמח. עד שלב הטחינה נשמרים הגרעינים בממגורה או באסב. הביטוי "מלאו אסמינו בר" פירושו, שמחסני התבן אה שלנו מלאים, יש לנו שפע של תבואה, שפע של גרעיני חיטה, שמהם נוכל להכין קמח ולחם.

יישובים רבים בישראל נושאים שמות שקשורים לחיטה: בית-קמה, שיבולים, דגניה, בית-דגן, תל-קציה, אלומות, גורן, גדיש, מגל, חרמש, ועוד.

גם בתחום השירה יש לחיטה מקום של כבוד. נזכיר רק כמה מהשירים על הנושא: "שיבולת בשדה" / פורעה ברוח / מעומס גרעינים כי רב / ובמרחב הרים / יום כבר יפוח / השמש כתם וזהב". "שיבולת ירוקת העין" של לאה גולדברג ("לעולם לא נשכח כי רגלנו דרכה בשבילים / לעולם לא נשכח כי עיננו טבלה בשמים / כי צמחה במרחב הקמה בין אלפי שיבולים / שיבולת אחת רקה ירוקת העין"). וכמוכזב "ים השיבולים" של יצחק קינן, אחד השירים המפורסמים ביותר של להקת הגבעטרון ("ים ה- שיבולים שמסביב / על גליו לשוט יצא הרוח / אלה חיוכים אלי שלח האביב / שמש חביבה יצאה לשוב").

אילנה דר